

Átalakuló kismezővárosok az Alföldön

GULYÁS PÉTER*

Az Alföld településhálózatának gyors, szembetűnő átalakulását tapasztalhattuk a XX. század második felében. A települések fejlődésére ható tényezők megváltozása révén gyökeres transzformáción ment át az alföldi települések társadalma.

Jelen tanulmány arra keres választ, hogy ez az átalakulás hogyan játszódott le és milyen következményekkel járt az alföldi kismezővárosok (Erdei Ferenc a következő 33 települést sorolta a kismezővárosok csoportjába: Bácsalmás, Jánoshalma, Endrőd, Füzesgyarmat, Mezőberény, Szeghalom, Tótkomlós, Vésztő, Berettyóújfalu, Sarkad, Battonya, Balmazújváros, Hajdúdorog, Nádudvar, Püspökladány, Dévaványa, Jászapáti, Jászárokszállás, Jászladány, Kunhegyes, Kunszentmárton, Tiszaföldvár, Abony, Fülöpszállás, Kiskőrös, Kecel, Kiskunmajsa, Kunszentmiklós, Nagykáta, Lajosmizse, Szabadszállás, Nagykálló, Újfehértó. *Erdei F.*, 1974.) esetén?

Mielőtt megvizsgálánánk ezt a népszámlálási adatok tükrében, érdemes visszatekintnünk a II. világháborút megelőző, az Alföld fejlődését meghatározó történelmi korszakokra.

A kiegyezést követően a Monarchia védett piacai, a mezőgazdasági termékek iránti növekvő kereslet lehetőséget kínált az Alföld és a kismezővárosok fejlődésére. A terület eltartóképesége megnőtt, megindult a térség felzárkózása, és ez egészen az I. világháborúig az országos átlagot többszörösen meghaladó népességnövekedést eredményezett (*Dövényi Z.*, 1992.).

Az I. világháború és a trianoni békeszerződés azonban derékba törte ezt a folyamatot. A jelentős területveszteségek folytán az Alföld relatív súlya az új országhatárok között nagyobb lett, de társadalmi-gazdasági problémái is mindinkább felszínre kerültek (*Belényi Gy.*, 1996.). A mezőgazdasági termékek piacának beszűkülésével a térség eltartóképesége jelentősen csökkent, így a terület egy csapásra relatíve túlnépesedetté vált. A foglalkozási szerkezetben továbbra is domináns maradt a mezőgazdasági foglalkozásúak aránya, magas volt a szegények és a nincstelenek aránya. Mindezeket még súlyosbították a II. világháborús veszteségek.

A II. világháborút követő időszak társadalmi folyamatait a népszámlálási adatok segítségével mutatjuk be.

A népességszám változása

A kismezővárosok össznépessége a II. világháború után (1949-ben) érte el csúcspontját, a települések mintegy 2/3-a 1941-ben, illetve 1949-ben tudhatta magáénak a legmagasabb népességszámot. 1949 óta azonban folyamatos, a rendszerváltásig gyorsuló ütemű népességszökkenést tapasztalhattunk. (Összehasonlításképp: hazánk népességszáma csak 1981-től kezdve csökken.) 1990 után ugyan lassult népességfogyásának üteme, de a legutóbbi két népszámlálás (1990–2001) között is egy kis-

---

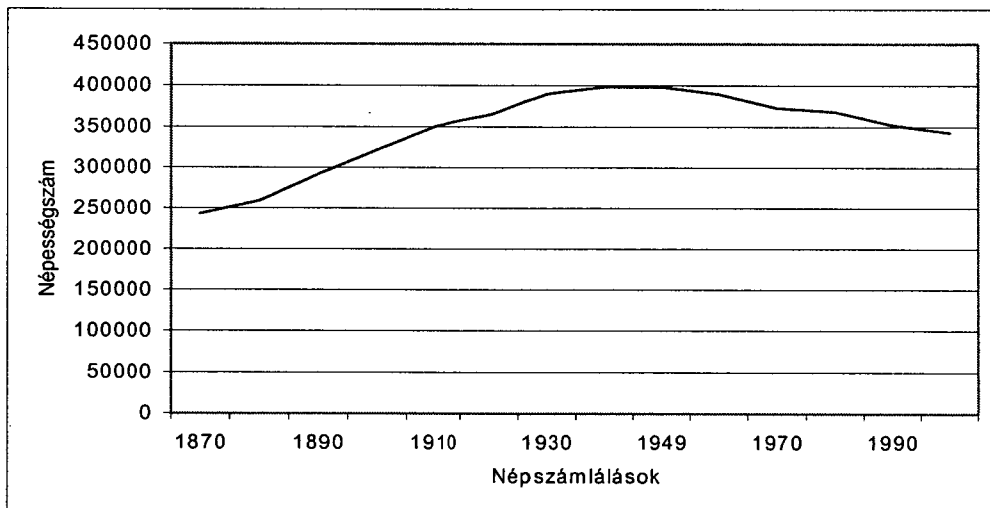
* PhD hallgató

városnyival, mintegy 10 ezer fővel csökkent a vizsgált településcsoport összlakossága, és napjainkra az 1910-es érték alá süllyedt.

A népességszám csökkenése több tényező együttes kedvezőtlen alakulása miatt következett be. Az 1960-as években még a kismezővárosok mintegy 3/4-ében pozitív volt a természetes szaporodás és a vándorlás. A '70-es években következett be igazán jelentős változás. Míg az alföldi természetes szaporodási és vándorlási mutatók összességében pozitívak voltak, addig vizsgált településeink esetén a pozitív természetes szaporodási értékkel rendelkezők száma a korábbi évtizedhez képest ugyan változatlan maradt, viszont vándorlási nyereséget csak a települések mintegy ötöde könyvelhetett el. A '80-as években tovább folytatódott a megelőző évtizedben elkezdődött népességvesztés: a települések mindössze negyedében regisztráltak pozitív természetes szaporodást, és kettő kivételével mindenütt negatív volt a vándorlási egyenleg. A rendszerváltás utáni évtizedben a természetes szaporodás öt település kivételével negatív volt, viszont több mint 70%-uk vándorlási nyereséget könyvelt el. Az elmúlt évtizedekben legsúlyosabb népességvesztést a periférikus fekvésű Battonya szenvedte el. Valamennyi vizsgált időpontban negatív természetes szaporodási és vándorlási mutatókkal rendelkezett, összességében 1941-től napjainkig mintegy 6400 fővel csökkent a népessége.

Korábban önálló települések összevonása révén nőtt ugrásszerűen Endrőd és Berettyóújfalu lakóinak száma. (Endrődöt Gyomával egyesítették, Berettyóújfaluhoz pedig Berettyószentmártont csatolták.)

1. ábra. A kismezővárosok népességszámának alakulása 1870–2001 között

Forrás: KSH, saját számítás

A népesség korcsoportok szerint

Hazánk társadalmi II. világháború után egyértelműen elindult az előregedés útján. Az Alföld egészére nézve az öregségi index 2001-ig alacsonyabb volt az országos átlagnál. A legutóbbi népszámlálás adataiból kiszámítva ezt a mutatót, 1,04-es érték

adódott, vagyis az Alföld társadalma szenilis fázisba lépett. A kismezővárosoknál rendre az alföldi átlag körüli értéket kaptunk, kivéve a legutóbbi népszámlálást. Ekkor már az alföldi átlagnál is kedvezőtlenebb érték (1,1) adódik ezen településekre.

1 . táblázat. A kismezővárosok népessége korcsoportok szerint 1941–2001

	1941	1960	1970	1990	2001
0–14 éves	31%	27%	23%	22%	19%
15–39 éves	37%	34%	35%	34%	34%
40–59 éves	21%	24%	24%	25%	26%
60–x éves	11%	15%	18%	19%	21%
Öregségi index	0,35	0,54	0,78	0,88	1,1

Forrás: KSH, saját számítás

A 2001-es adatok alapján jelentős különbségek mutatkoznak településenként. A relative fiatalosabb korstruktúrával Hajdú-Bihar és a Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, míg különösen kedvezőtlen korösszetétellel Bács-Kiskun és a Jász-Nagykun-Szolnok megye kismezővárosai bírnak. Az utóbbi csoporthoz csatlakozik Békés megyéből Battonya és Tótkomlós.

Mint hogy az időskorúak aránya növekszik az össznépelességen belül a következő években az össznépelesség további fogyása prognosztizálható.

Tanyak – külterületi népesség

Erdei Ferenc a mezővárosok, kismezővárosok fontos ismérveként jelölte meg a kiterjedt tanyarendszert (*Erdei F.*, 1974.). A történelmi léptékű folyamatok eredményeként azonban a XX. század második felében a tanyavilág fokozatos felszámolódása történt meg (*Becsei J.*, 1977.). A kollektivizálás, a külterületi építési tilalom, a tanyaközségek szervezése egyaránt a tanyak és a tanyán élők számának csökkenéséhez vezettek.

Míg 1960-ban az Alföld népességének több mint 22%-a élt külterületeken, 2001-ben már csak 6%-a, ami az országos átlag duplája.

A többi alföldi településhez hasonlóan kismezővárosok is ezt az utat járták be. 1949 után a külterületi népesség rohamos csökkenéséről tanúskodnak a népszámlálási adatok. (Meg kell jegyezni, hogy az Alföld egészéhez képest a vizsgált településcsoport külterületi népességének aránya minden census idején mintegy 1,5–2 százalékponttal alacsonyabb volt.)

A külterületi népesség csökkenésének drasztikusságát legjobban talán az írja le, hogy a 2001-es adat az 1960-as értéknek csupán ötöde volt. A tanyán élők számának csökkenése a rendszerváltás utáni földtulajdon-változások hatására sem állt meg, bár üteme némileg mérséklődött.

2. táblázat. A külterületi népesség aránya a kismezővárosok népességéből

	1960	1970	1990	2001
Külterületi népesség	19,58%	14,4%	7,2%	4,4%

Forrás: KSH

Napjainkban két jól körülhatárolható csoport rajzolódik ki a kismezővárosok között.

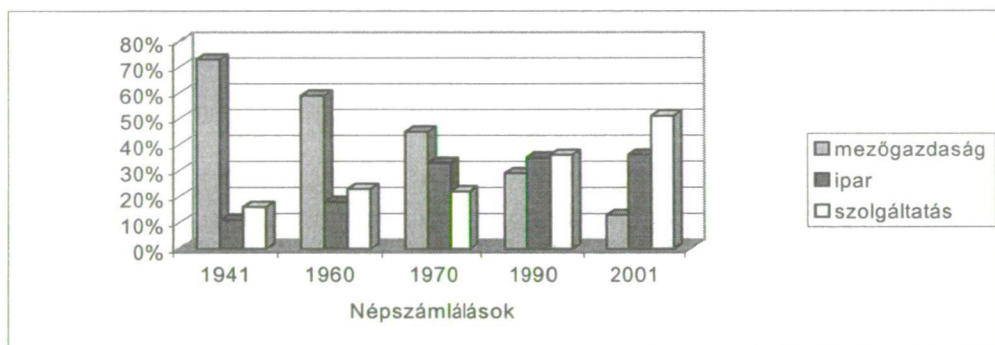
Az egyik a Duna–Tisza-közi Homokhátság települései, ahol magasan a vizsgált településcsoport átlaga feletti a tanyai lakosság aránya. Ennek okai történelmi gyökerei: itt virágzó kert- és gyümölcskultúra alakult ki, amely nem tette lehetővé a klasszikus nagyüzemi művelési formák elterjedését. Ezen területen a kollektivizálás is speciálisan zajlott: a földek egyéni használatát lehetővé tevő szakszövetkezetek alakultak.

A másik csoportot a Jász-Nagykun-Szolnok megyei kismezővárosok alkotják. Egyrészt azért, mert mindenütt átlag alatti a külterületen élők aránya, másrészt azért, mert nagyarányú és gyors volt a csökkenés (40 év alatt 85–99%-os). A magyarázatot erre leginkább az adhatja meg, hogy a megye mindig élen járt a kollektivizálásban és mezőgazdasági magántulajdon felszámolásában.

Foglalkozási szerkezet – gazdasági aktivitás

A magyar történelem során először az 1941-es népszámlálás idején csökkent 50% alá a mezőgazdaságból élők aránya (Belényi Gy., 1996.). Ehhez képest a kismezővárosok esetén tapasztalt 70% fölötti érték kiugróan magas, akkori erőteljes mezőgazdasági jellegükre utal.

2. ábra. A kismezővárosok lakosságának foglalkozási megoszlása

Forrás: KSH, saját számítás

A mezőgazdaságban foglalkoztatott aktív keresők aránya az Alföldön 1949–2001 között 60%-ról 10,1%-ra csökkent. A kismezővárosokban nem volt ilyen mérvű a csökkenés, hiszen keresők 13%-a 2001-ben is az agráriumban dolgozott. A mező-

gazdasági foglalkozásúak aránya az országos átlagot valamennyi népszámlálás idején meghaladta. 1941-ben mintegy másfélszerese, 1970-ben 1,7-szerese, 2001-ben pedig 2,3-szerese volt annak.

A legutóbbi népszámlálás adatai szerint a mezőgazdaság foglalkozási struktúrában betöltött szerepét illetően igen erőteljes különbségek tapasztalhatók a kismezővárosok között. Fele-fele arányban vannak az átlag alatti és az átlag feletti értékkel rendelkező települések. Kiemelendő, hogy egy kivételével valamennyi Bács-Kiskun megyei kismezőváros az utóbbi kategóriába tartozik, tehát itt továbbra is relatíve sokan élnek a mezőgazdaságból. A többi, az átlagot meghaladó értékkel rendelkező település a Jászágóban, a Hajdúságon és Dél-Békésben található.

Az Alföld iparosítása a 60-as években vett erőteljesebb lendületet (vidéki ipartelepítés). Ekkor települtek a nagy iparvállalatok fióküzemei az alföldi városokba. A kisebb-nagyobb bedolgozó üzemek a rendszerváltásig jelentős tömegeket foglalkoztattak, de a komolyabb fejlesztések elmaradásával nem tudtak gyökeret verni, és a '90-es évek elején egyik napról a másikra zárták be kapukat súlyos válságba sodorva az érintett településeket.

Az Alföldi ipari foglalkoztatottjainak száma 1980-ban érte el csúcspontját (36,7%), azóta csökkenő tendenciát mutat. Mint az adatokból kitűnik 1960–1970 között nőtt igazán jelentősen az ipari foglalkozásúak száma (lásd vidéki ipartelepítés). Figyelemre méltó, hogy a kismezővárosok foglalkozási struktúrájában az ipar részaránya 1990-ig lényegében az alföldi átlaggal megegyező volt, azóta viszont mind az országos mind az alföldi átlagot meghaladja. Az is mindenképpen érdekes tény, hogy az iparban dolgozók aránya gyakorlatilag azonos értéket mutat az 1990-es és a 2001-es népszámlálás adataiban. Mindezt annak figyelembe vételével kell értékelni, hogy a foglalkoztatottak száma is jelentősen csökkent, vagyis az ipari foglalkozásúak aránya ugyan változatlan maradt, de a vizsgált településcsoport esetén 10 év alatt több mint 10 ezer fővel csökkent a szekunder szektorban foglalkoztatottak száma.

A kismezővárosok több mint felében az átlag feletti volt az ipari foglalkozásúak aránya 2001-ben: a legmagasabb Jászárokszálláson, Füzesgyarmaton, Mezőberényben és Tiszaföldváron. Azt is látnunk kell azonban, hogy az említett településeken az ipari foglalkozásúak 40–50%-a ingázó, vagyis más településen dolgozik a szekunder ágazatban. Látható tehát, hogy a kismezővárosok gazdaságában az ipar sajnos nem annyira meghatározó, mint arra a lakosság foglalkozási adataiból következtethetnénk.

A terciér szektor a foglalkozási struktúrában betöltött mind jelentősebb szerepe is jól kirajzolódik. Számuk jelentős növekedése a (az alföldi tendenciával összhangban) a '80-as években indult meg, és a rendszerváltás idején vált ugrásszerűvé. Olyannyira jelentős növekedés játszódott le 1990 után, hogy 2001-ben a foglalkoztatottak több mint fele ebben a szektorban dolgozott. A vizsgált 33 település harmadában volt az átlagnál magasabb a terciér foglalkozásúak aránya. Minden településen az aktív keresők több mint 1/3-a ebben az ágazatban dolgozott 2001-ben, sőt Berettyóújfaluban, Battonyán és Nagykállóban megközelítette ez az érték a kétharmadot. A tények valós értelmezése végett meg kell jegyeznünk, hogy ezen települések esetében jelentős volt azon ingázók száma, akik a terciér szektorban dolgoztak.

Érdekes eredményre jutunk, ha megvizsgáljuk a foglalkoztatottak és az inaktív keresők arányát különböző időpontokban. Az államszocialista rendszer egyik fő

célkitűzése a teljes foglalkoztatás megteremtése volt. A foglalkoztatottak számának növekedése az Alföld esetén csak 1960-ig tartott. Ekkortól kezdődően csökkenés indult meg, és napjainkra a foglalkoztatottak aránya 31%-ra esett vissza. E mutatót vizsgálva az Alföld egészére és a kismezővárosokra vonatkozó adatok nagyfokú egyezést mutatnak. A legalacsonyabb kismezővárosi értékek Vésztőn, Battonyán, Kunhegyesen, Újfehértón, Dévaványán adódtak a legutóbbi népszámlálás idején.

Leszögezhető az is, hogy az aktív keresők számának csökkenésével párhuzamosan az inaktív népesség aránya az utolsó bő 20 év alatt nőtt. Az Alföldön és kismezővárosokban még az országos átlagnál is 2 százalékponttal magasabb (34,5%) napjainkban az inaktívak aránya. (Az átlag feletti magas érték tapasztalható Tótkomlóson, Battonyán, Dévaványán, Jászárokszálláson, Jászládányban, Kunszentmártonban, Fülöpszálláson) Az inaktívak számának gyors növekedése egyrészt az előregedő korstruktúrából adódik, másrészt abból, hogy a rendszerváltás után munkanélkülivé váló rétegek nagy számban lettek kordedvezményes vagy rokkantnyugdíjasok, és ma az inaktívak táborába tartoznak.

Összefoglalás, konklúziók

- A kismezővárosok fejlődésére kedvező feltételeket kínáló dualizmus időszaka után a két világháború között a fejlődés megtorpanását tapasztalhattuk.
- Társadalmuk struktúrája jelentősen átalakult a II. világháborút követően:
- A vizsgált települések többségében tartós népességcsökkenés volt tapasztalható, össznépességük csökkent.
- Az országos szintet meghaladja a lakosság fokozatos előregedése.
- A külterületi népesség napjainkig tartó drasztikus csökkenését figyelhettük meg.
- A népesség foglalkozási szerkezetében minden népszámláláskor az országos és az Alföldi átlagot meghaladó volt a mezőgazdaságban dolgozók aránya, mára azonban a települések elvesztették agrárius jellegüket, a foglalkozási struktúrában meghatározóvá vált a szolgáltatási szektor.

Irodalom

- Becsei, J.* (1977): Az agrárvárosok átalakulásának néhány jellegzetessége – in.: Alföldi tanulmányok 1977. pp. 96–116.
- Becsei, J.* (2002): A tanyarendszer jövőbeli alakulására ható tényezők – Magyar Tudomány 2002/9. szám.
- Belényi, Gy.* (1996): Az Alföldi városok és a településpolitika 1945–1963. 211 p.
- Beluszky, P.* (1999): Magyarország településföldrajza. Dialóg Campus. 584 p.
- Beluszky, P.* (2001): A Nagyalföld történeti földrajza. Dialóg Campus. 274 p.
- Dövényi, Z.* (1992): A kismezővárosok történeti útja – in.: Becsei, J.: Az alföldi tanyarendszer változásai és várható fejlődése MTA FKI pp. 28–61.
- Erdei, F.*: Magyar Város. Athenaeum. 1974. 255 p.